

ПОЗАНАВЧАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДИНИ

Микола Дербак
Київ

Аналізуються позанавчальні можливості, технології та напрями екологічного виховання учнівської та студентської молоді; розглядається конкретний досвід цієї роботи на матеріалах Чернігівської, Волинської та інших областей України.

Ключові слова: людина, природа, культура, екологія, виховання, позашкільна діяльність.

Формування екологічних цінностей є завданням, яке продиктовано часом і причинами загострення екологічної ситуації, потребами мінімізації її наслідків для людини і людства як у локальному, так і в загальнолюдському сенсі. Найбільш ефективно цей процес здійснюється в період навчання і виховання особистості у школі і вузі. Вивчення навчальних предметів та окремих тем екологічного спрямування є тією незамінною основою, на якій виростають екологічна свідомість і екологічні почуття, утверджується воля до екологозахисної діяльності. Для реалізації цілей екологічного виховання залучаються всі можливості, ресурси, засоби. Одним з них є позашкільний процес. Як зазначають педагоги, позашкільна діяльність має певні переваги у порівнянні з навчанням у класі: вона забезпечує більшу «свободу» особистості як у контексті вибору предмета пізнання, так і у виборі його методів; передбачає власне практичну діяльність; спонукає і сприяє розвитку креативності і творчості. Одночасно вона в більшій мірі пов'язана з місцевими екологічними умовами, які мають життєво важливе значення для суспільства, членами якого є самі школярі. Разом з тим, слід враховувати, що екологічне навчання та виховання «поза класом» (школою), не є самостійною діяльністю. Воно органічно пов'язане зі школою і предметним навчанням їй, перш за все, істотно доповнює процес підготовки громадянина до життя у відповідності з власними перевагами та можливостями. Основна перевага організації позашкільних форм виховання екологічної свідомості та діяльності учнів полягає у розширенні безпосередніх контактів з природою та реальною можливістю побачити результати своєї роботи [1, 26].

Узагальнення сучасних тенденцій в теорії і практиці екологічного виховання дозволяє визначити роль позакласних виховних заходів, спрямованих на усунення певних проблем, зокрема таких як достатньо низький рівень ефективності формування ціннісного ставлення до природи в учнів основної школи: підвищення ролі екологічної освіти і виховання у розв'язанні сучасних екологічних проблем, а також цілісного процесу формування особистості третього тисячоліття; активізація міжнародного співробітництва у сфері екологічного виховання молоді, формуванні ціннісного ставлення до об'єктів живої природи; забезпечення органічної єдності навчання, позакласної виховної роботи, практичної діяльності учнів у дослідженні, вивченні й охороні навколишнього природного середовища; розбудова системи екологічного виховання з урахуванням принципів наступності, системності; методів моделювання та історизм; посилення ціннісних аспектів екологічного виховання; диференціація й індивідуалізація еколого-виховних впливів на особистість; врахування у процесі формування в учнів ціннісного ставлення до природи психолого-виховних та індивідуальних особливостей особистості, а також специфіки її реального ставлення до природи; активне впровадження у практику загальноосвітніх шкіл нових форм екологічної освіти і виховання (рольові і сюжетні ігри, ігрове моделювання, учнівські конференції, походи-експедиції по вивченню й охороні природи).

Названі форми еколого-натуралістичного характеру передбачають участь великої кількості учнів, що окрім формування екологічної культури й ціннісного ставлення до природи підвищує комунікативну компетентність учнів [2].

Однією з дієвих і апробованих форм позашкільного екологічного виховання є організація та проведення екологічних свят. Екологічне свято – це форма екологічної освіти (просвітництва) і виховання, що представляє собою сукупність екологічних заходів, приурочених до певної дати й спрямоване на відтворення загальнокультурної цінності природи, здорового способу життя та довкілля. Традиційно відзначається в школах в

березні під час весінніх канікул «День птахів». Час проведення свята приурочено до початку прильоту птахів. Це свято, як правило, є заходом, що підводить підсумок роботі, яка ведеться школярами протягом усього року. Проведення «Дня птахів» дозволяє вести широку пропаганду екологічних знань, дає імпульс екологічної активності школярів.

Дієвим і цікавим для школярів є Всесвітній день охорони навколишнього середовища, котрий, відповідно до рішення ООН (1972 р.), відзначається 5 червня. Однак тому, що це свято припадає на літні канікули, він до цих пір не має відповідного резонансу в школах. У зв'язку з цим Всесвітній день охорони навколишнього середовища може відзначатися в літніх таборах (як, наприклад, День Нептуна), у колі активних захисників природи. Можливо умовне перенесення свята на травень або вересень. В обох випадках доводиться мати на увазі, що час для серйозної і ретельної підготовки свята виявляється несприятливим. Яскраво виражену екологічну направленість має всесвітній день продовольства який відмічають 15 серпня.

Традиційно-ігрові методи широко використовуються в практиці екологічної освіти. В іграх в повній мірі розкриваються творчі здібності школярів, і гра завжди несе дух невимушеності і розкутості, завдяки чому велика кількість учнів, часом не помітно для себе, втягується у процес екологічної освіти. Екологічні ігри — це форма екологічної освіти, заснована на розгортанні активної діяльності учасників, стимулююча високий рівень мотивації, інтересу та емоційності. Змагальні екологічні ігри — це тип екологічних ігор, заснований на стимулюванні активності учасників в придбанні та демонстрації екологічних знань, навичок і вмій.

Дух змагання в усі часи був надійною мотиваційною основою людської діяльності. Не дивно, що різні конкурси екологічного спрямування користуються особливою популярністю як у педагогів, так і у школярів. Конкурс аукціон являє собою серію тематичних питань і завдань, які пропонуються учасникам змагання з будь-якої проблематики («Людина і природа», «Життя водойм», «Роль комах в екосистемі» і т. п.). Рольові екологічні ігри — це тип екологічної гри заснований на моделюванні соціального стримування екологічної діяльності: відповідних ролей, системи відносин (сюжетні ігри інсценують умови тієї чи іншої ситуації, а учасники грають певні ролі.) Ці ігри наближають учасників до умов реального життя, дозволяють осмислити і відчутти ті чи інші ролі, спробувати забезпечити їх втілення в ігрову практику. Проведення рольових ігор потребує серйозного попередньої підготовки, під час якої майбутні «фахівці» підвищують свою професійну компетентність у відповідних галузях знань, щоб не «вдарити обличчям в бруд» під час ігор.

В останні роки популярним став еколого-психологічний тренінг — комплексна форма екологічної освіти, заснована на методології соціально-психологічного тренінгу, яка спрямована на корекцію екологічної свідомості особистості. Еколого-психологічний тренінг спрямований на вирішення наступних завдань: 1) корекція, формування і розвиток екологічних установок особистості, в першу чергу, подолання антропоцентричного прагматичного відношення до природних об'єктів 2) корекція цілей взаємодій особистості з природними об'єктами; 3) навчання умінням і навичкам такої взаємодії; 4) розвиток перцептивних можливостей суб'єкта при його контактах з природними об'єктами; 5) розширення індивідуального екологічного простору.

Звертають на себе увагу й такі форми екологічного виховання, як дитячі екологічні рухи — масова форма екологічної освіти, організує і координує добровільну позаурочну екологічну діяльність школярів. Члени екологічних рухів організують різні акції, беруть активну участь у природоохоронних заходах, пропаганді екологічних знань, розробці пропозицій щодо збереження та відновлення природного середовища. Гурток юних натуралістів служить основним ядром при організації в школі всіх заходів екологічного напрямку. Популярним нині в цьому контексті є скаутський рух. Він суттєво впливає на розвиток екологічної свідомості, забезпечує: навчання через справу, життя у гармонії з природою, особистісний прогрес, підтримка дорослих, командна система, ігри. Обґрунтовується теза про те, що участь у скаутському русі, як умова розвитку екологічної свідомості, сприяє активізації екологічної активності особистості, її самореалізації, відповідальному ставленню до власного та суспільного розвитку, творчому розв'язанню екологічних проблем.

Саме скаутський рух впливає на розвиток екологічної свідомості. Він базується на трьох основних принципах: обов'язок перед Богом — наслідування духовних цінностей;

обов'язок перед батьківщиною та іншими людьми – внесок у розвиток конструктивних відносин із суспільством на місцевому, національному і міжнародному рівнях, бережливе ставлення до природи; обов'язок перед самим собою – відповідальність за власний розвиток.

Вказані принципи безпосередньо впливають на розвиток екологічної свідомості. Це – діяльність просто неба, спілкування з природою, що допомагає відчутти себе невід'ємною частинкою цього світу, зрозуміти мудрість довілля [обов'язок перед Богом], зміцнення почуття відповідальності, прагнення зрозуміти інших, усвідомити свою причетність до способу життя інших людей, прийняття інших (прийняття екологічного світогляду інших людей, їхніх думок, оцінок у ставленні до природи), долучення до загальнолюдських екологічних справ, участь у дискусіях та обміні думками про нове спілкування [обов'язок перед Батьківщиною та іншими людьми], інтерес до проблем екологічного розвитку, що визначає ставлення особистості та рівень її моральності, особистісна зрілість у взаємодії з природою, що виявляється у таких ознаках: прийняття і розуміння себе; відповідальна свобода та відповідальність перед власним «Я» за її реалізацію; цілісність; динамічність; соціалізованість; творча адаптивність [обов'язок перед самим собою] [3].

Шкільні лісництва трудові об'єднання старшокласників (починаючи з 7 класу). У якості цілей організації шкільних лісництв проголошуються – формування дбайливого ставлення до природи; розширення і поглиблення знань в галузі ботаніки, зоології та інших природничих наук, формування інтересу до професій пов'язаних з лісництвом. Шкільні лісництва створюються за спільним рішенням дирекції школи та адміністрації лісгоспу. Ті, хто навчаються, приймаються в шкільне лісництво за особистою заявою. Завдання шкільних лісництв – надання допомоги лісному господарству у проведенні заходів з охорони лісів; посадці і посіві лісу, вирощуванні посадкового матеріалу; зборі лікарської сировини, грибів, ягід, насіння дерев і чагарників, заготівлі кормових трав.

Велике значення для виховання у юннатів любові о природи мають навчально-дослідні ділянки. Учні з задоволенням приймають участь у посадці дерев і кущів, квітів, доглядають і ведуть спостереження за ними. Потрібно залучати дітей до озеленення дитячих майданчиків, вулиць, дитсадків, заводів, фабрик. Необхідно, щоб у кожному учбовому закладі був свій «День» або «Вечір» по охороні природи з певними традиціями, мета яких полягає у популяризації природоохоронних ідей. І, звичайно, потрібно проводити екскурсії у природу, оскільки саме в екскурсіях закладено величезні можливості у прищепленні любові до природи. Одна з форм природоохоронної роботи – комплексні екологічні експедиції школярів. В ході таких експедицій юннати отримують загальну уяву про об'єкти, явища і взаємозв'язок компонентів живої природи, практичні навички перебування в її середовищі. Юннати вивчають рослинний і тваринний світ вилив людини на природу. Важливе місце в екологічному навчанні та вихованні є екологічна стежина. З точки зору навчального та природоохоронного змісту найбільш ефективною буде та стежина, що має характерні природні і ландшафтні угруповання даної місцевості, а також ділянки, де чітко видно негативний вплив діяльності людини на природу. На екологічній стежині учні можуть виконувати і ряд природоохоронних справ, виявляти місце для створення штучних гніздівель, організувати зимову підгодівлю тварин та птахів (встановлення годівниць, кормових площадок), збирати насіння дерев, кущів, трав з подальшим їх висіванням і доглядом на стежині, доглядати за природними ландшафтами (озеленення та заліснення певних територій, закріплення ярів, розчищення джерел), вивчати видовий склад рослинного і тваринного світу. Кожна екологічна стежина це своєрідна навчальна лабораторія в природних умовах. В закладах освіти по формуванню екологічної культури відіграють загони «зелених» патрулів, які проводять обстеження рослинного і тваринного світу місцевих парків. Школярі постійні помічники і дослідники шкільних лісництв, вирощують дерева на шкільках, готують корм диким тваринам на зиму, ведуть роботу по охороні мурашників, виготовляють годівниці для птахів.

Мають велике значення заходи які проводяться під час тижня екології (наприклад, напередодні 26 квітня – Дня Чорнобильської трагедії). Вони мають міжпредметний характер, інтегруючи в собі знання учнів з біології, географії, хімії, фізики, історії, математики, іноземної мови та інших предметів. Як правило, перший день тижня починається загальношкільною лінійкою, де учнів школи знайомлять із запланованими

заходами. Під час тижня організуються різноманітні заходи: екологічні вечори, вікторини, ігри, акції, радіопередачі «Екологічна хвиля», виставки літератури на екологічну тематику, конкурси малюнків і плакатів «Моя Земля у майбутньому», конкурси творів, фотографій, кросвордів із теми «Екологічні проблеми міста», тематичних газет на екологічну тематику, екологічні тренінги, кінолекторій «Знай. Люби. Бережи», екскурсії до парку, зоопарку, музею тощо.

Цікавими можуть бути такі заходи а) тиждень зустрічі птахів (конкурс домівок для птахів, конкурс «Пташине свято», конкурс малюнків про птахів; б) тиждень боротьби з побутовими відходами (екологічний тренінг «Побутові відходи», конкурс графіті «Сміття – ресурс, що лежить не на своєму місці», конкурс виробів, зроблених учнями із старих речей «Друге життя побутовим відходам», впорядкування пришкольньої території від побутового сміття; в) тиждень «Марш парків» (екологічний тренінг «Екосистема та її місце в організації біосфери», впорядкування територій парків, екологічна гра «Ключ від парку», конкурс екологічних заборонних і попереджувальних знаків [2].

Екологи-краєзнавці включились в рух учнів України за збереження та примноження традицій, звичаїв і обрядів народу «МОЯ ЗЕМЛЯ – ЗЕМЛЯ МОЇХ БАТЬКІВ», за напрямом «Скривджена земля». Гуртківці постійні читачі журналу «Рідна природа», газети «Зелений світ». Кожен гуртківець має екологічну зону дії на території села. Протягом навчального року учні працюють над випуском стінгазети. Щомісяця на сторінках стінгазети висвітлюються проблеми екології та краєзнавства. Важливим елементом екологічного виховання є суспільно-корисна робота учнів: озеленення шкільної садиби, організація діяльності зеленого та голубого патруля, виготовлення гніздівель, пропаганда екологічних законів серед дорослого населення. Практична діяльність допомагає учням краще освоювати правоохоронні закони. «Полям – цвісти, борам – рости, щоб так було довіку!» – читаємо у вірші М. Пригари. Щоб усе це насправді здійснилося необхідно велику увагу приділяти питанням охорони навколишнього середовища, раціонального, бережливого використання всіх видів ресурсів [4, 98].

Важливу роботу виконує Хмельницький обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді зосереджував на участі у конкурсі «Мій рідний край – моя земля», екологічних естафетах «Містам і селам – добробут і красу», «Зелена ведена», залученню дітей до проведення природоохоронних операцій «Вербовий пояс», «Пролісок», «Жива вода», «Ялинка», «Пташине містечко», «Дерево» та інші. У республіканському конкурсі «Мій рідний край – моя земля» взяли участь більшість шкіл області. Переможцями вийшли 13 гуртків юннатів, 1 об'єднання орнітологів – Подільський клуб любителів птахів «АУЕ5», 1 шкільне лісництво, 1 ЗОШ, 13 юннатів, 2 методисти, 1 вчитель біології. Юннати шкіл області взяли участь в обласній екологічній естафеті «Зелена весна» 15 червня 1997 року (51 учень). Діють операції «Лелека» – Головченецька ЗОШ І-ІІ ст. Летичівського району, Завадівська ЗОШ І-ІІ ст. Чемеровецького району, «Джерело» – Браїлівська ЗОШ І-ІІ ст. Новоушицького району, Ганнопільська ЗОШ І-ІІІ ст. Славутського району, «Мурашник» – Більська ЗОШ І-ІІІ ст. Чемеровецького району, Горо- доцька ЗОШ № 4, Пилипо-Олександрівська ЗОШ І-ІІІ ст. Гурток екологів Більської ЗОШ І-ІІІ ст. Чемеровецького району бере активну участь в акціях «Чиста хвиля», («Діти за врятування Землі», в операціях «Джерело», «Лелека», «Зелена аптека», проводив свята квітів, птахів, іродоохоронні акції по збереженню першоцвітів весною та ялинок перед новорічними святами. Учні Великояромирської ЗОШ І-ІІІ ст. Городоцького району збирають легенди про квіти і виготовили альбоми: «Легенди про квіти», «За народними прикметами», гербарій «Ранньоквітучі рослини місцевості». В кабінеті гуртківцями виготовлено змістовний стенд, де висвітлено заходи спрямовані на охорону рослинного і тваринного світу. Велика, роль роботи гуртківців не тільки у дбайливому зборі матеріалів, а й у пропаганді і відродженні звичаїв і обрядів українського народу. Старшокласники проводили перед молодшими школярами обряди зустрічі весни, свято Андрія, свята «Хліб усьому голова», «Роде наш прекрасний» та інші. Члени гуртка «Зелений дім» Кадіївської ЗОШ І-ІІІ ст. Кам'янець-Подільського району організували вечір на тему. «Ліс – легені планети», свято «Золота осінь», вікторини «Квітуха Україна», «Червона книга України».

Гуртківці Кам'янець-Подільського МЕНЦУМ брали участь в операції «Ялина», виготовляли зимові букети, пропагуючи серед однокласників, батьків знання про цінність соснових порід дерев, необхідність їх збереження, демонструючи букети та композиції, які

вдало замінюють новорічну ялинку. Під час місячника охорони зимуючих птахів гуртківці самі організували систематичну підготовку птахів. В гуртку створилась агітбригада, що виступає в підшефних класах шкіл № 1, № 13, дошкільних навчальних закладах. Тут діти виконували значну суспільно-корисну роботу: заготовляли корми для тварин живого куточка, озеленяли територію Центру, збирали насіння дикоростучих трав на корм птахам. Велика увага в Болонському районі зверталась на посадку зелених насаджень навколо річок, озер, ставків — рейд «Зелений пояс». В ході рейду посаджено дерева вздовж річки Хомора, малих річок Деревичка, Дружня, обсаджено ставок «Глинки» в місті Полонне, створено вербові та інші пояси — «віночки» навколо ставків у селах Онацківці, Новоселиця, Кустівці, Великі Каленичі, Білецьке, Мала Шкарівка. Посаджено 10 малих парків та алей в м. Полонне, селах Онацківці, Кочелинці, Браженці, Кустівці, смт. Понінка. В шкільних закладах району проведено масові заходи: екскурсія в природу з метою вивчення флори і фауни рідного краю та визначення природоохоронних об'єктів; виставки та конкурси плакатів на екологічну тематику; вечори, конференції, усні журнали, ранки, свята: «Здрастуй, пернатий друже!», «Прийшла весна красна». «Краса України — Поділля», «Весняні фантазії», «Природа і ми», «Свято зустрічі птахів», «Свято першої квітки», «Свято першої травички», «Екологія і ми», «Екологічні проблеми людства» і багато інших [5].

Тренінги належать до тих активних форм навчання, що сприяють формуванню інтелектуальної активності особистості, тобто ті, кого навчають можуть не тільки самостійно оцінити свої можливості, але й раціонально змінювати їх, відповідно до обставин. Використання тренінгів сприяє оволодінню когнітивними способами та опануванню уміннями і навичками, а також формуванню різних мотивів. Тобто тренінгові форми навчання здатні охопити весь потенціал людини (рівень її компетентності, самостійності, здатності до прийняття рішень, до взаємодії). Кінцевим результатом навчання з використанням тренінгів є спрямування на поглиблення і розширення екологічної компетентності учасників. Тренінг створює безліч варіантів розв'язування обраної екологічної проблеми, а сам процес навчання робить цікавим і не обтяжливим. Чим вищий ступінь активності й взаємодії учасників, тим міцніше засвоюється інформація та набуваються уміння і навички, які активно використовуються на практиці. Соціально-психологічний тренінг має чітко визначену структуру і план його проведення, допомагає дотримуватись обраної теми і досягти бажаної мети.

Актуальним сьогодні є перехід екологічної освіти і виховання з рівня простої поінформованості чи навіть просвітництва на більш високий рівень формування наукового світогляду, екологічної вихованості особистості, а відтак розуміння нею цілісності природи та її процесів, вироблення нової системи цінностей, де об'єкти природи і людина розглядаються як рівноцінні. Однак здійснити модернізацію екологічної освіти і виховання у позашкільних навчальних закладах як освітньо-виховної системи за короткий відрізок часу і на всіх рівнях її реалізації є досить проблематичним. Насамперед, це пов'язано з відсутністю відповідного науково-методичного і програмно-методичного забезпечення екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах, низьким рівнем фахової підготовки педагогічних кадрів у галузі позашкільної освіти і виховання в цілому і екологічної зокрема у вищих навчальних закладах, слабкою матеріально-технічною базою переважної більшості позашкільних навчальних закладів еколого-натуралістичного профілю у містах і районах, значною плінністю кадрів, особливо педагогів та інших спеціалістів з вищою освітою тощо. У контексті проблеми дослідження нами здійснено систематизацію та аналіз вітчизняної наукової та навчально-методичної літератури останнього десятиліття, на підставі якого зроблено висновок, що понад 90 % цієї літератури стосується, насамперед, екологічної освіти і виховання учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів та студентської молоді вищих навчальних закладів. Відсоток такої літератури для позашкільних навчальних закладів залишається мізерно малим, а насправді вона взагалі відсутня. Тому ми свідомо виокремили і проаналізували з загалу наукової і навчально-методичної літератури саме ті праці, які складають основу сучасної екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах, та ті, що забезпечують функціонування позашкільної освіти і виховання як освітньої системи. Для гуртків позашкільних навчальних закладів еколого-натуралістичного профілю, у яких навчаються учні 5-9 класів, видано навчально-методичні посібники «Дослідницька робота

учнів з екології в позашкільних установах і школах» та «Екологічне виховання учнів 5-9 класів у позашкільних навчальних закладах. У змісті цих навчально-методичних посібників висвітлено методологічні основи екологічної освіти і виховання учнів, теоретичні і практичні аспекти їхньої навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної природоохоронної роботи як в умовах позашкільного навчального закладу, так і безпосередньо у довкіллі. Розроблено ефективні підходи до планування й організації діяльності гуртків, клубів, секцій, методики психолого-педагогічної діагностики ефективності навчально-виховного процесу та формування екологічної вихованості учнів. Уперше розроблено теоретичні засади, зміст, активні організаційно-педагогічні форми і методики організації ефективної навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної природоохоронної роботи учнів різного віку безпосередньо у довкіллі, під час проведення екологічних експедицій, профільних таборів юних екологів, орнітологів, іхтіологів, екологів-красзнавців тощо [6, 81-82].

Література:

1. Алхазов Ю. П. Екологічна освіта в позашкільних установах // Екологічна освіта та виховання учнівської молоді. Матеріали Всеукраїнської науково – практ. конф. (м. Кам'янець – Подільський, 25-26 лютого 1998 р.) — Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 26-27.
2. Магрламова К. Г. Виховання в учнів ціннісного ставлення до природи : навч.-метод. посіб. / К. Г. Магрламова ; Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2008. — 134 с.
3. Євдокимова Т. О. Розвиток екологічної свідомості підлітків — учасників скаутського руху : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук спец : 19.00.07 / Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. — К., 2007. — 23 с.
4. Репінецька Р. В. Екологічне виховання і навчання на уроках географії і в позаурочний час // Екологічна освіта та виховання учнівської молоді : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 25-26 лютого 1998 р.). — Кам'янець-Подільський, 1998. — С. 92–93.
5. Климчук В. В. Екологічне спрямування позакласної виховної роботи з учнівською молоддю закладів освіти Хмельницької області // Екологічна освіта та виховання учнівської молоді. Матеріали Всеукраїнської науково-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 25-26 лютого 1998 р. — Кам'янець-Подільський, 1998. — С. 96-99.
6. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Тернопільський національний педагогічний ун-т імені Володимира Гнатюка. — Тернопіль, 2005. — 540 с.

Анализируются внеучебные возможности, технологии и направления экологического воспитания учащейся и студенческой молодежи рассматривается конкретный опыт этой работы на материалах Черниговской, Вольнской и др. областей Украины.

Ключевые слова: человек, природа, культура, экология, воспитание, внешкольная деятельность.